

Ивчик Н. С. Холокост в генерал-комиссариате “Волынь–Подолье”

В статье проанализирован геноцид евреев в одной из административных единиц на оккупированных нацистами территориях – генерал-комиссариате “Волынь-Подолье”. Автор определяет тенденции Холокоста на этих территориях: внедрение системы дискриминации евреев, которая сопровождалась первыми расстрелами жертв, их концентрацией в гетто, доведением евреев до состояния физического и психологического истощения. На втором этапе, который начался в конце лета – начале осени 1942 г., массовые расстрелы становятся системными. По мнению автора, это свидетельствует о том, что уничтожение жертв в генерал-комиссариате “Волынь-Подолье” было составляющей частью нацистского варианта “окончательного решения еврейского вопроса”

Ключевые слова: евреи, Холокост, генерал-комиссариат, убийца, жертвы.

УДК 94“19”:355-054

В. А. Полуذا

НОРМАТИВНО–ПРАВОВІ ДОКУМЕНТИ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ ПРАЦІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ В ОКУПОВАНИЙ ВЕРМАХТОМ УКРАЇНИ (1941–1944 рр.)

Стаття присвячена нормативно-правовій базі використання праці військовополонених у німецьких таборах на території рейхскомісаріату “Україна” та в зоні військової окупації. Основну увагу приділено націонал-соціалістичній трансформації фундаментальних положень міжнародного гуманітарного права. Висвітлено стан окремих аспектів міжнародного права в сфері військового полону напередодні Другої світової війни. Розглянуто наслідки реалізації нацистської політики щодо полонених військовослужбовців.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, військовий полон, табір військовополонених, міжнародне гуманітарне право.

Друга світова війна стала жахливим випробуванням для всіх воюючих народів. Постійним супутником бойових дій є військовий полон. Він був однією з тих важливих проблем світової історії, яка була недостатньо вивченою в СРСР з кінця 1940-х і до початку 1990-х років.

Тема військового полону в роки Другої світової війни є актуальною в сучасній історичній науці. В Україні дану проблематику розвивали такі дослідники, як В.Берковський [1], С.Богунов [2], В.Король [3], О.Лисенко [4], О.Марінченко [5], А.Чайковський [6], В.Шевченко [7], С.Гальчак [8], Т.Пастушенко [9]. Важливий внесок у розробку даної теми вніс ізраїльський науковець А. Шнеєр [10]. Серед західноєвропейських дослідників даної проблематики велику роботу здійснили К.Беркгоф [11], Й.Дюльфер [12], К.Хартман [13], Д.Фенбі [14] та К.Штрайт [15]. Попри велику кількість зарубіжних наукових праць, які зачіпають питання юридичного статусу військовополонених, дотепер не існує узагальненої вальної роботи щодо правової бази утримання військовополонених у нацистських таборах в окупованій Україні.

Метою даної роботи є висвітлення нормативно-правих документів націонал-соціалістичної Німеччини в сфері військового полону та наслідків її практичного втілення. Дослідницька ціль роботи передбачає розв'язання трьох завдань: проаналізувати статус військовополонених за стандартами довоєнного міжнародного гуманітарного права, вивчити націонал-соціалістичну трансформацію положень права війни, висвітлити реалізацію німецької нормативно-правової бази щодо утримання військовополонених у нацистських таборах.

Провідні країни світу наприкінці XIX – на початку XX століття зрозуміли необхідність і важливість гуманізації норм військового полону. Почала створюватися постійно діюча система міжнародного гуманітарного права. Міжнародне гуманітарне право (іноді воно має назву право збройних конфліктів або право війни) – це сукупність міжнародно-правових норм, які направлені на захист жертв збройних конфліктів і встановлюють заборону або обмеження методів і засобів ведення війни, а також відповідальність за порушення відповідних принципів і норм. Німеччина формально підтримувала даними норми [16, арк.33].

Міжнародно-правові норми цивілізованого ставлення до військовополонених були кодифіковані на конференції в Гаазі, яка відбувалася впродовж травня-липня 1899 р. За підсумками зустрічі 27 країн-учасниць підписали три конвенції: “Про мирне вирішення міжнародних конфліктів”, “Про закони і звичаї сухопутної війни”, “Про застосування до війни на морі конвенції 1864 року про поранених і хворих”. Було юридично визначено поняття військовослужбовця або комбатанта. Комбатанти – особи, які належать до складу збройних сил воюючої сторони і беруть безпосередню участь в бойових діях [17, арк.83]. Комбатанти, що потрапили до рук противника, вважаються військовополоненими з моменту захоплення [18, с.50]. Гаазька конвенція “Про закони і звичаї сухопутної війни” від 18 жовтня 1907 року поклала відповідальність за утримання полонених військовослужбовців противника на уряди воюючих держав і підтвердила принципи гуманного ставлення до військовополонених. Харчування, одяг, житло – усі ці речі гарантувалися військовополоненим відповідно до норм резервних військ держави, яка взяла їх у полон. Використання праці полонених для військових потреб ворожої їм держави суворо заборонялося. Світове гуманітарне право має дві основні мети. По-перше, обмежити воюючі сторони у виборі засобів і методів

ведення воєнних дій (право Гааги). По-друге, захистити осіб, які беруть участь у бойових діях (право Женеві) [19, с.35]. Наслідком прийняття даних документів стало юридичне поліпшення становища військовополонених на випадок потенційного збройного конфлікту.

У 1929 р. відбулася важлива міжнародна зустріч у Женеві, яка була присвячена питанням удосконалення та подальшої кодифікації права війни. Женевська міжнародна конференція 47 держав завершилася ухваленням двох основоположних документів – конвенцій “Про поводження з військовополоненими” та “Про покращення долі поранених і хворих у діючих арміях”. Документи містили такі принципи гуманного ставлення до військовополонених: заборона жорстокого ставлення, погроз і образ щодо полонених; заборона на застосування засобів примусу для отримання від полонених відомостей військового характеру; гарантування медичної допомоги через посередництво Міжнародного Комітету Червоного Хреста [20, с.166]. Кожний військовополонений зобов'язаний повідомити лише такі відомості: “своє прізвище, ім'я та звання, дату народження та особистий номер або, якщо такого немає, іншу рівноцінну інформацію” (стаття 17 Конвенції) [21, с.50]. Статус полоненого комбатанта на початку Другої світової війни був достатньо захищеним із погляду міжнародного гуманітарного права. Військовий полон розглядався як тимчасове утримання колишнього військового ворожої держави від участі в бойових діях. Перебування в полоні не могло бути покаранням або помстою, а військовополонений не сприймався як злочинець. Полонений володів усіма невідчужуваними правами людини. Досвід Першої світової війни переконав провідні країни світу в необхідності захисту прав полонених військовослужбовців.

Націонал-соціалісти докорінно піддали трансформації традиційні правові положення і сфері військового полону. Формально в період влади Гітлера Німеччина офіційно не відмовлялася від дотримання Женевської конвенції. Свої підписи над Женевською конвенцією поставили уповноважені представники майже сорока держав, у тому числі Німеччини. Від Радянського Союзу участі в цьому форумі ніхто не взяв. Радянські дипломати не могли погодитися з розподілом полонених у різні групи за національною ознакою, а також із збереженням привілеїв для офіцерів у таборах [22, с.10]. Пропаганда нацистської Німеччини навіювала думку: не ратифікувавши в повному обсязі Женевську конвенцію, радянські керівники самі винні в жорстокому поводженні щодо військовополонених [21, с.52]. Така пропагандистська позиція була спрямована на виправдання дій вермахту щодо радянських полонених солдатів і офіцерів.

На початку літа 1941 р. Німеччина та її союзники домінували на європейському континенті. За період з 22 червня 1941 р. до кінця війни вермахтом було захоплено в полон приблизно 5,7 млн. червоноармійців [25, с.589]. Під час своєї промови у Рейхстазі 11 грудня 1941 р. Гітлер стверджував, що на 1 грудня загальна кількість взятих у полон радянських бійців і командирів сягала 3 807 000 осіб [12, с.158]. На Східному фронті Німеччина зіткнулася з масовим характером військового полону.

Ще в 1939 р. у німецьких військах було сформовано Управління в справах військовополонених при Генеральному штабі [6, с.45]. Дана установа активно підтримувала перегляд міжнародно-правових норм військового полону. Найбільш відомим порушенням норм міжнародного права був “Наказ про комісарів” від 6 червня 1941 року, відповідно до якого діючі частини німецької армії під час захоплення в полон політичних комісарів Червоної Армії мусили розстрілювати їх на місці [1, с.19]. Дане розпорядження виділяється окремою вказівкою про переслідування комісарів у тилу німецьких військ. Дані особи мали негайно передаватися бойовим командам поліції безпеки [12, с.95]. Розпорядження ОКВ “Про поводження з радянськими військовополоненими у всіх таборах військовополонених” від 8 вересня 1941 р. вимагало від кожного німецького військовослужбовця беззастережного та енергійного втручання при найменших ознаках непокорі, активного або пасивного опору з боку полонених з використанням усіх наявних засобів (штика, палиці, вогнепальної зброї тощо). Існували певні категорії полонених військовослужбовців, які “не заслуговували” на життя відповідно до гітлерівських уявлень (політичні комісари, євреї, цигани, переконані комуністи, непрацездатні особи). Положення документа суперечили міжнародному праву і викликали протест голови німецької військової розвідки та контррозвідки Канаріса [12, с.104]. Відповідно до даного юридичного акту охоронців таборів слід було карати, якщо вони не застосовують зброю або застосовують її в недостатніх масштабах [1, с.107]. У березні 1942 р. Управління в справах в справах військовополонених видало наказ про ізоляцію політично неблагонадійних і офіцерів у таборах, що фактично означало їхнє знищення [7, с.42]. Таким чином, ситуація з нелояльними полоненими дедалі більше нагадувала позасудове систематичне винищення без суду та слідства. Існують свідчення, що впродовж перших місяців німецько-радянської війни німецькі передові частини відносно терпимо ставилися до полонених радянських офіцерів. Натомість у таборах дані особи піддавалися катуванням під час допитів [15, с.131]. Отже, певні підрозділи вермахту намагалися дотримуватися норм міжнародних конвенцій.

Територію українських етнічних земель з червня 1941 р. до липня 1942 р. було розділено на кілька окупаційних адміністративних утворень. Найбільшими з них були рейхскомісаріат “Україна” та зона військової окупації. Рейхскомісаріат “Україна” перебував під управлінням цивільної німецької адміністрації. Він був утворений 1 вересня 1941 р. і охоплював території нинішніх Київської, Житомирської, Полтавської, Волинської, Дніпропетровської, Черкаської, Херсонської, Миколаївської областей. Лівобережна частина рейхскомісаріату “Україна” перейшла під управління цивільних урядовців Німеччини з другої половини 1942 р. Зона військової окупації перебувала під повним контролем вермахту. Як адміністративне явище зона військової окупації виникла в жовтні-грудні 1941 р. Дана зона займала землі Чернігівської, Харківської, Донецької, Луганської, Запорізької областей а також Автономної Республіки Крим. У рейхскомісаріаті “Україна” діяло понад 100 німецьких таборів для радянських військовополонених, у межах зони військового управління – понад 50. Станом на жовтень 1941 року в десяти найбільших постійних таборах РКУ

перебувало близько 445 000 осіб [1, с.106]. Полонені в таборах рейхскомісаріату "Україна" підлягали компетенції Верховного головнокомандування збройних сил, а в'язні в зоні військової окупації перебували під управлінням Головного командування сухопутних військ Німеччини.

Німецька влада цинічно нехтувала нормами європейського та міжнародного гуманітарного права. Відповідно до логіки тоталітарного режиму небажані елементи позбавлялися основного права людини – права на життя. Нацисти тлумачили військовополоненого як злочинця, а полон перетворювався на ідеологічну або расово-біологічну помсту. Оперативні команди СС здійснювали такі акції систематично [17, с.244]. Німеччина мала дотримуватися принципів Женевського документу без взаємного підтвердження з боку потенційного воєнного противника [27, с.24]. Документи Женеви були обов'язковими для виконання німецькими збройними силами, у тому числі і в сфері поводження з військовополоненими. Недотримання даних норм - суттєве порушення законів і звичаїв війни.

Проте в невизначеності правового режиму утримання радянських військовополонених значну роль відіграли недалекоглядні дії сталінського керівництва: відмова від ратифікації Женевської конвенції, недоступність для полонених червоноармійців допомоги від Міжнародного Комітету Червоного Хреста, дискримінація та репресії проти полонених солдатів і офіцерів за наказом радянської Ставки верховного головнокомандування № 270 від 16 серпня 1941 р., випадки самосудних розправ над полоненими комбатантами-німцями в 1941-1942 рр. Партійно-державна еліта СРСР часто-густо сама зневажливо ставилася до юридичних правил і норм моралі. На початку ХХ ст. англійські науковці виявили повідомлення про дискусію з вищезгаданих норм між керівниками антигітлерівської коаліції. Під час Тегеранської конференції 1943 р. Сталін у розмові з Черчіллем заявив, що для покарання німецького Генерального штабу за воєнні злочини слід після перемоги союзників розстріляти 50 000 вищих німецьких офіцерів. Черчілля дана пропозиція вкрай розлютила. Британський лідер наголосив, що британська громадськість ніколи не потерпить масових страт без суду і слідства [16, с.11]. Можна стверджувати, що радянський політичний режим негативно ставився до гарантій безпеки військовополонених із німецьким громадянством.

Нацистська військово-політична система на практиці намагалася реалізувати свої специфічні світоглядні уявлення щодо статусу полонених комбатантів. Велика кількість військовополонених гинула під час транспортування. Під час важких переходів конвоїри без усякого сумніву пристрілювали тисячі виснажених людей [26, с.18]. Окремі військові командири Вермахту в своїх наказах з обуренням засуджували таку практику. Утім, у 6-ї армії на чолі з фельдмаршалом Рейхенау діяв наказ "розстрілювати всіх виснажених військовополонених" [25, с.592]. Подібні накази видавав і командувач 11-ї армії Манштейн. Варто нагадати, що в 1934 р. він ще виступав проти антисемітських чисток у вермахті. Проте конформізм переважив у даному випадку колишні гуманістичні та демократичні погляди [27, с.25]. Водночас цей же генерал сприяв формуванню допоміжних підрозділів з полонених червоноармійців. Упродовж першої половини 1942 р. на території зони військової окупації було створено 10 козацьких полків [4, с.273]. Вижити могли ті військовополонені, які погоджувалися на активну співпрацю з німецькою владою.

Найбільш складним періодом для виживання радянських військовополонених стала зима 1941-1942 рр. За оцінками сучасних учених тоді від голоду, холоду, дизентерії та тифу загинуло приблизно 2 мільйони полонених солдатів і офіцерів, а загальна кількість загиблих в'язнів даної категорії становила не менше 3,3 мільйона осіб [22, с.12]. Також військовополонених знищували в великих масштабах оперативні команди поліції безпеки та СД, зокрема в Бабиному Яру [9, с.233]. Радянські військовополонені гинули внаслідок систематичного пограбування з боку конвоїрів та охорони таборів [13, с.11]. Люди гинули без взуття та обмундирування через обмороження. Задля об'єктивності слід зазначити, що і в радянських таборах військовополонених рівень смертності серед німців був високим, проте ніколи не досягав таких критичних величин [25, с.591].

Отже, система міжнародного гуманітарного права міжвоєнного періоду забезпечувала військовополоненому можливість вижити під владою держави-противника. Військовослужбовці, які потрапляли під управління ворожої держави, володіли повним комплексом природних прав людини та громадянина. У правовому контексті військовий полон розглядався як тимчасове утримання раніше воюючої особи на службі в певній державі від подальшої участі в бойових діях. Військовий полон не можна було ототожнювати з покаранням або помстою. Націонал-соціалістичний режим, який запанував у Німеччині з 1933 р., змінив ставлення до військового полону. Нацисти піддали трансформації поняття права людини і принцип рівності. Улітку 1941 р. під владу нацистської Німеччини потрапило понад три мільйони полонених радянських військовослужбовців. Менша частина з них була звільнена з полону. Більшість в'язнів залишилися в антигуманних умовах табірної виживання. Наслідком реалізації націонал-соціалістичних постулатів у сфері військового полону стала масова смертність полонених солдатів і офіцерів. Умови перебування в'язнів у військовій формі в нацистських таборах посирили в свідомості населення окупованих територій негативний образ тоталітарного гітлерівського режиму та посилили антинацистський партизанський рух різного політичного спрямування.

Майбутні наукові дослідження у даному напрямку можуть зосередитися на побутових моментах перебування військовополонених у нацистських таборах. На теперішній момент повсякдення даної категорії осіб є недостатньо вивченою науковою проблемою. Історики мають широке поле діяльності в напрямку пошуку нових джерел із історії військового полону минулого століття.

Джерела та література

1. Берковський В. Нацистські табори військовополонених у місті Славуті / В. Берковський // Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у місті Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення. – Київ, 2011. – С.39-47.
2. Богунов С. Использование труда советских военнопленных на территории Украины в годы Великой Отечественной войны (1941-1944 гг.) / С. Богунов // Військовий полон та інтернування (1939-1956). Погляд через 60 років. Матеріали наукової конференції, 2-4 червня 2006 р. – Київ, 2008. – С.53-66
3. Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 роках / В.Ю. Король. – Київ: Академія, 2002. – 128 с.
4. Лисенко О. Соціальне становище радянських військовополонених у роки Другої світової війни / О. Лисенко // Військовий полон та інтернування.1939-1956. Погляд через 60 років. Матеріали наукової конференції, 2-4 червня 2006 р. – Київ, 2008. – С.86-95.
5. Марінченко О.О. Демографічний вимір поразки 1941 р.: масштаби втрат РСЧА військовополоненими на території України / О.О. Марінченко // Український історичний журнал. – 2013. – № 3. – С.151-171.
6. Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939 – 1953 гг.) / А.С. Чайковский – Киев: Парламентское издательство, 2005. – 970 с.
7. Шевченко В. Фашистський окупаційний режим в Україні та доля військовополонених (1939-1944 рр.) / В. Шевченко // Військовий полон та інтернування (1939-1956). Погляд через 60 років. Матеріали наукової конференції, 2-4 червня 2006 р. – Київ, 2008. – С.67-70.
8. Гальчак С.Д. У лещатах “нового порядку”: населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом / С. Д. Гальчак, В. М. Чехівський. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2013. – 336 с.
9. Пастушенко Т. Статус радянських військовополонених у роки Другої світової війни: на терезах міжнародного, нацистського та радянського права / Т. Пастушенко // Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м.Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення. – Київ, 2011. – С.18-28.
10. Хёне Х. Черный орден СС. История охранных отрядов / Х. Хёне [Пер. с нем. Ю.Д.Чупрова, О.И.Лемехова]. – Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2004. – 542 с.: ил. – (Архив).
11. Беркгоф К. Жнива скорботи. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф;[Пер. з англ.Т.Цимбал]. – Київ: Критика, 2011. – 455 с.
12. Dülffer J. Der Deutscher Ostkrieg, 1942 // Mitteilungen der Gemeinsame Kommission die jüngeren Geschichte der russische-deutsch Beziehungen. – München: Oldenbourg Verlag, 2005.- S.17-23.
13. Hartmann C. Der Krieg und das Verbrechen // Mitteilungen der Gemeinsame Kommission die jüngeren Geschichte der russische-deutsch Beziehungen. – München: Oldenbourg Verlag, 2005.- S.23-31.
14. Фенбі Д. Альянс / Д.Фенбі; [Пер. з англ. П.Таращук] . – Київ: Темпора, 2010. – 542 с.
15. Штрайт К. Советские военнопленные, массовые депортации, принудительные рабочие / К.Штрайт // Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований; [Пер. с нем. Захарченко Н.А., Неподаев Ю.А., Розанов И.В., Соколов Р.Н.]. – Москва: Весь мир, 1997. – С.589-600.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф.КМФ-8, оп. 1, спр. 38, 136 арк..
17. ЦДАВО України. – Ф.КМФ-8, оп.2, спр.139, 137 арк.
18. Шнеер А. Плен. В 2 т./ А.Шнеер. – Иерусалим: Ной, 2003. – Т.1. – 380 с.
19. Міжнародне гуманітарне право. Навчальний посібник / [Базов В.П., Качан І.І., Майоров І.О. та ін.]. – Київ: Варта, 2000. – 176 с.
20. Датнер Ш. Преступления немецко-фашистского вермахта в отношении военнопленных во Второй мировой войне / Ш. Датнер;[Пер. с пол. Виноградова М.]. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1963. – 487 с.
21. Иванович К.Б. Существовавшие до сих пор правила... отменяются / К.Б. Иванович // Военно-исторический журнал. – 1991. - № 11. – С.38-42.
22. Пирогов А.И. Этого забыть нельзя. Воспоминания бывшего военнопленного / А.И. Пирогов. – Одесса: Книжное издательство, 1961. – 239 с.

Poluda V. A. The law documents about the prisoners of war labour use in the wehrmacht occupied Ukraine

The article deals with law base of the prisoners of war labour use in German camps in Reichskommissariat “Ukraine” and in the zone of military occupation. The main attention is paid to national-socialistic transformation of the fundamental parts of the international humanitarian law. The global military captivity juridical system before the Second World War is described. Results of the Nazi policy concerned the captured servicemen have been examined.

Key words: *The Second World War, Ukraine, prisoner of war camp, the international humanitarian law.*

Полуда В. А. Нормативно-правовые документы в отношении использовании труда военнопленных в оккупированной вермахтом Украине

Статья посвящена нормативно-правовой базе использования труда военнопленных в немецких лагерях на территории рейхскоммисариата “Украина” и в зоне военной оккупации. Основное внимание уделено национал-социалистической трансформации фундаментальных положений международного гуманитарного права. Освещено состояние международного права в сфере военного плена накануне Второй мировой войны. Рассмотрено последствия реализации нацистской политики по отношению к пленным военнослужащим.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Украина, военный плен, лагерь военнопленных, международное гуманитарное право.*